

MELLEM MANGE VERDNER

NETVÆRK, VÆKKELSE OG TRANSNATIONALE FORBINDELSER I DET ATLANTISKE RUM I BEGYNDELSEN AF 1700-TALLET

■ LOUISE SEBRO

I foråret 1705 blev en dreng født på den dansk-vestindiske ø St. Thomas. Drengen fik navnet Johan Lorentz Carstens og skulle blive en af de rigeste plantageejere og købmænd på øen, en rigdom han sidenhen vekslede til køb af gods i Danmark og en adling. Han døde i 1747 som Johan Lorentz Castenschiold på sit gods Knabstrup på Sjælland, stadig som ejer af plantager i Vestindien.

Med disse korte biografiske informationer er det nærliggende at læse Carstens ind i en national fortælling om en tæt forbindelse mellem koloni og moderland: Den kreolske plantageejer, der arbejdede sig op og blev optaget i moderlandets ypperste cirkel. Dette center-periferi-paradigme har dansk kolonihistorie, som alle andre europæiske koloniale historiefortællinger, altid bygget på som grundfortælling, også det nyeste store værk "Danmark og Kolonierne", selv om det i højere grad forsøger at vise de danske kolonier som del af en global virkelighed.² Men selv om de to lokaliteter udgjorde den formelle ramme om Carstens' liv, så har man ved den fortælling på ingen måde indfanget essensen af, hvem han var, og i hvilken verden han bevægede sig. Hvis man begynder at forfølge hans færden, hans netværk og hans kulturelle liv, vil man nemlig opdage, at han orienterede sig mod mange andre steder, både menneskeligt, kulturelt og økonomisk. Og man opdager, at han var en del af et internationalt miljø, hvor landegrænser til tider var begrænsninger, man skulle håndtere med rejsepas eller tilladelser, men hvor en national binding ikke var det definerende.

I denne artikel vil jeg vise, hvordan Amsterdam måske var det sted, der – bortset fra fødeøen St. Thomas – spillede den væsentligste rolle i Carstens' liv, ligesom kulturelle udviklinger i Nederlandene også var et vigtigt spor i hans liv. Artiklen

1 Artiklen er en udløber af det FKK-finansierede post.doc.-projekt *Kolonitilknytning som social identitet*. Jeg takker mine studentermedhjælpere (nu begge cand.mag.) Iben Holmegaard Aastrup og Samantha Aagaard for deres mange timers utrættelige arbejde med at få overblik over Carstens' omfattende privatarkiv. Alle citater fra hollandske og tyske kilder er for læsevenlighedsens skyld oversat af mig.

2 De to store generelle værker om Dansk Vestindien er Olsen: *Vestindien*, og de to bind i *Vore gamle tropekolonier*: Bro-Jørgensen: *Dansk Vestindien indtil 1755*; Vibæk: *Dansk Vestindien 1755-1848*. For andre nationer er en god introduktion stadig Higman: *General History*.

tager derfor udgangspunkt i spørgsmålet om, hvordan Amsterdam som sted og det nederlandske som kulturelt omdrejningspunkt er centralt for en forståelse af Carstens' liv. Men som det danske, kan heller ikke det nederlandske stå alene. Ved at vise, hvordan de nederlandske forbindelser viklede sig sammen med og spillede op imod andre tråde, her eksemplificeret ved Carstens' fascination af den herrnhutiske bevægelse, vil jeg bruge Carstens til at fortælle noget vigtigt om den koloniale verden, som den så ud i 1700-tallet – og specifikt om Dansk Vestindien. For med udgangspunkt i det biografiske blik på Carstens får vi en ny forståelse af, at et dansk-vestindisk liv ikke afspejlede et lukket imperium, men derimod var et transnationalt fænomen, som bestod af en mængde sammenfildrede forhold og relationer; et antal delmængder, i hvis midte vi kan finde, eller i hvert fald få et glimt af en person og hans liv. Carstens og hans verden kan med andre ord ikke forstås, uden at vi kaster blikket rundt i den atlantiske verden og, som jeg vil vise her, især ikke uden at se på Amsterdam.

Hvorfor Carstens og hvorfor det nederlandske – et blik gennem nye kilder

De nederlandske forbindelser er altid blevet beskrevet som en vigtig del af befolkningshistorien i Dansk Vestindien. På handelsområdet er de økonomiske forbindelser til især Amsterdam blevet beskrevet som en integreret del af de vestindiske plantageejer-købmænds verden.³ Men det er interessant, at hvor de historikere, der har skrevet om dansk-vestindisk historie hidtil (også i de seneste 20 år, hvor kulturhistorien har vundet frem – mig selv inklusive) i høj grad har arbejdet med at vise mangefacetterede kulturelle forbindelser på det afrikanske og afrocaribiske område, så er den eurocaribiske befolknings kulturelle liv set i en transnational sammenhæng endnu ganske uudforsket. Vi har nok identificeret en mangfoldighed af kulturelle forhold inden for koloniens grænser, men vi har i overraskende ringe grad udforsket koloniens kulturelle liv som del af et dynamisk rum, der ikke fulgte nationale eller imperiale grænser. Blikket har oftest været skarpt rettet mod, hvad der foregik i kolonien – eller mod kolonien i samspil med moderlandet. Dette til trods for, hvad Mark Gamsa beskriver som den globale og transnationale vending, der har blomstret siden årtusindeskiftet.⁴

Eurocaribieres fysiske og mentale bevægelser i det atlantiske rum i bred forstand, og til Nederlandene i snæver forstand, har således ikke fået særlig megen opmærksomhed. Men det synes som om, det er et felt, der er ved at åbne sig. Med Johan Heinsens undersøgelser af straffefanger og sømænd er et dybere studie af *bevægelser* blandt europæere i det atlantiske rum også kommet frem. Og i 2020 begynder det ERC-finansierede forskningsprojekt *In the same Sea* ledet af Gunvor

3 Olsen: *Vestindien*, 119; Westergaard: *The Danish West Indies*, 136, 213, 330.

4 Gamsa: *Biography and (Global) Microhistory*, 232. Nyere forskning i dansk-vestindisk historie: Simonsen: *Slave Stories*; Jensen: *For the Health*; Sebro: *Mellem afrikaner og kreol*.

Simonsen, hvis formål er at studere De Små Antiller som en region og løfte sig fra de nationale eller imperiale synsvinkler.⁵

Den nederlandske forbindelse til Dansk Vestindien og den danske koloniale verden har dog fået lidt opmærksomhed og er især undersøgt med udgangspunkt i danske søfolks arbejde i de nederlandske koloniale handelskompagnier og med grundige undersøgelser af norske tilflytteres bosættelses- og ægteskabsmønstre i Amsterdam.⁶ Men det er først og fremmest inden for sprogvidenskaben, at det nederlandske som kulturelt fænomen i Dansk Vestindien har hørt hjemme. Undersøgelser af det hollandsk-kreolske, som var dominerende i koloniens første århundrede, er et af de felter, hvor forbindelsen til Nederlandene er specifikt undersøgt. Ikke mindst med lingvisten Cefas van Rossems afhandling fra 2017, *The Virgin Islands Dutch Creole Textual Heritage: Philological Perspectives on Authenticity and Audience Design* er en undersøgelse af forbindelser til konkrete og forskelligartede steder i Nederlandene sat i gang.

Derudover er det nederlandske som kulturelt element og forbindelse imidlertid aldrig rigtigt blevet udfoldet i samspil med kilder, der faktisk beskæftiger sig med Nederlandene, og det er her Carstens som studieobjekt kommer på banen. Carstens har efterladt sig et omfangsrigt privatarkiv, og dele af hans korrespondance, som han ikke selv har gemt, er bevaret i Brødremenighedens arkiv i Herrnhut. Derfor er det muligt at følge ikke bare hans økonomiske transaktioner, men også hans tanker og handlinger i en grad, der for tiden – første halvdel af 1700-tallet – er ud over det sædvanlige. Ved hjælp af dette kildemateriale kan man identificere, hvordan økonomi, tanker, følelser, relationer og handlinger med rod i forskellige lokaliteter og kulturelle oprindelser i Carstens liv viklede sig ind i hinanden i, hvad der kan synes som et virvar. Med udgangspunkt i kildematerialets variation, bliver det tydeligt, at afrikanisten Joseph C. Miller har fat i noget væsentligt, når han i sin introducerende artikel i en antologi om den biografiske vending inden for *Black Atlantic studies* skriver: "I welcome the epistemological implications of putting individuals and their experiences back where they belong, at the base of properly *historical* inquiry. If the social scientists, quantifiers, and particularly economists have left the people out of the story, it is our job – as historians – to put them in."⁷ Det er min hensigt med denne artikel ikke bare at vise nogle sammenhænge og forbindelser på kryds og tværs, men også at vise, at det er via den biografiske tætte læsning af en enkelt person, at vi kan få indblik i den geografisk-kulturelle sammenfiltring.

I atlantisk sammenhæng er meget blevet gjort for at udforske, hvordan biografi og mikrohistorie har kunnet åbne for et indblik i tilværelsen hos dem, som

5 Heinsen, 2017. Se https://news.ku.dk/all_news/2019/12/new-research-project-will-tell-the-entangled-history-of-the-lesser-antilles/ (tilgået 30-01-2020)

6 Gøbel: *Dansk i det nederlandske*; Sommerseth, Ekamper og Sogner: *Marriage Patterns*.

7 Miller: *A historical Appreciation*, 20.

ikke selv skrev kilderne – de slavebundne. Den antologi, Millers bidrag findes i, kredser omkring netop det. Megen dansk-vestindisk historie er også blevet skrevet med udgangspunkt i en metodologisk undersøgelse af, hvordan man får adgang til de koloniseredes og de slavebundnes verden og i Johan Heinsens tilfælde til de nederste i det europæiske kolonisamfund.⁸ Med mit fokus på Carstens, hans nederlandske forbindelser og disse forbindelsers transnationale karakter vil jeg åbne det dansk-vestindiske mikrohistoriske felt mod også at inkludere koloniernes magthavere. Undersøgelsen er ikke udtryk for en klassisk biografisk tilgang, men snarere et forsøg på i klassisk mikrohistorisk forstand at vise nogle generelle tendenser ved hjælp af en tæt læsning af – i dette tilfælde – en persons handlinger. Men ved at vælge Carstens, får vi altså et indblik i en dansk-vestindisk elites verden, som i mange år har været i miskredit som forskningsobjekt.⁹

ET MULTIETNISK SAMFUND

For at forstå, hvorfor det nederlandske overhovedet kom til at spille en rolle i dansk-vestindisk historie, er det relevant kort at skitsere befolkningshistorien. I denne artikel forholder jeg mig stort set ikke til den afrocaribiske befolkning, da det stærkt racistisk opdelte samfund skabte to adskilte verdener, i hvert fald i forhold til de spørgsmål, som denne artikel drejer sig om. Men det er naturligvis godt lige at vide, at Carstens var født ind i en caribisk verden præget af stor kulturel diversitet. Den afrocaribiske befolkning var kulturelt og sprogligt meget varieret, da de mennesker, der som slaver blev transporteret fra Vestafrika til Dansk Vestindien, kom fra et meget stort område, der strakte sig fra Senegambia i nord til Angola i syd. I Caribien blev kulturerne langsomt blandet – også med de europæiske kulturelementer, der var til stede. Nyere forskning har gjort meget for at vise, hvordan denne kreolisering skete i mange, sideløbende processer, og at identiteter og kultur, som refererede direkte til særlige områder i Afrika var mere sejlevede end tidligere antaget.¹⁰

En stor diversitet gjorde sig fra begyndelsen også gældende for den eurocaribiske befolkning i den dansk-vestindiske koloni, som blev grundlagt i 1672, da handelskompagniet Vestindisk Kompagni (fra 1674 Vestindisk-Guineisk Kompagni) under kongelig oktroj indtog og bosatte den lille ø St. Thomas. Kolonien voksede med indtagelsen af nabøen St. Jan i 1718 og med købet af den lidt større ø St. Croix i 1733. Allerede ved indtagelsen af kolonien, hvis formål det var at være handelsknudepunkt i Amerika og producere tropiske afgrøder som sukker,

8 Heinsen: *Mutiny*, 47ff, 77f; Simonsen: *Slave Stories*, 45ff; Sebro: *Mellem afrikaner og kreol*, 48ff.

9 Jeg har dog selv skrevet lidt om europæerne i Dansk Vestindien, og på det dansk-indiske koloniale felt er projektet om livet i guvernørboligen i Tranquebar også et eksempel, der kan trækkes frem. Sebro: *Kreoliseringen af eurocaribierne*; Fihl: *The Governor's Residence*.

10 For Dansk Vestindien: Simonsen: *Slave Stories*; Sebro: *Mellem afrikaner og kreol*. I disse værker kan man følge de internationale forskningsspor på området.

bomuld, indigo og tobak, var det en udfordring for kompagniet at skaffe beboere. Det blev ret hurtigt slavebundne afrikanere, der kom til at udgøre arbejdsstyrken. Kompagniet stod selv for slavetogter til Vestafrika, men arbejdskraften fulgte også med slaveejere, der flyttede til Dansk Vestindien fra andre caribiske øer, og ved intern slavehandel i regionen.¹¹

De europæiske tilflyttere, der ikke kom fra den danske konges riger til øerne i dansk Vestindien, var indtil 1730'erne især af nederlandsk oprindelse, men også franskmænd, englændere og brandenburgere. Tidligt dannedes også et lille jødisk samfund på St. Thomas. De fleste tilflyttere kom via andre caribiske kolonier, og de blev tiltrukket af den billige jord, der endnu ikke var udpint af mange års monokultur. I nye kolonier som St. Thomas var jorden billig og forholdene gunstige, fordi handelskompagnier som det danske havde travlt med at få gang i produktion og handel.

Folk af nederlandsk oprindelse kom fra øer som St. Eustatius, Curaçao og Saba. I løbet af kort tid begyndte de at finde ægtefæller fra andre nationale grupper, og den europæiske befolkning blev således snart en blandet etnisk gruppe. I en europæisk befolkning, der i 1733 kun talte 208 personer (mod 1087 afrocaribiere), er det naturligvis ikke mærkeligt, og den høje dødelighed og trangen til hurtigt at gifte sig igen betød, at de fleste eurocaribiere på den ene eller anden måde var i familie med hinanden, og dermed også at de fleste familier havde et nederlandsk islæt.¹²

Et eksempel på en helt almindelig euro-dansk-vestindisk familie er den, som Johan Lorentz Carstens var en del af. Han var søn af slesvigeren Jørgen Carstensen, der i slutningen af 1600-tallet var kommet til St. Thomas som bogholder for kompagniet, havde arbejdet sig op og købt en plantage. Han giftede sig med Margrethe Volckers, født på den hollandsk-caribiske ø Curaçao af en engelsk mor og en frisisk far. Carstensen døde i 1720, da Johan Lorentz var 14 år gammel, og kort efter giftede hans mor sig med den danskfødte plantageejer og købmand Jacob Magens, der var blevet enkemand efter sin anden hustru, men tidligere havde været gift med en Maria van Beverhoudt, født på den hollandske ø Saba. Hun havde selv først været gift med den danske guvernør Joachim Melchior von Holten. Magens var således stedfar til både Maria van Beverhoudts døtre og Johan Lorentz, og han blev efter giftermålet far til Johan Lorentz' halvbror Joachim Melchior Magens. Men denne tætte familieforbindelse afholdt ikke Johan Lorentz fra at gifte

11 Den nyeste generelle introduktion til det dansk-vestindiske samfund fås i bindet om Vestindien i det kolonihistoriske værk *Danmark og kolonierne*, der udkom i 2017. Se Olsen: *Vestindien*.

12 Befolkningssammensætningen kan følges ved hjælp af navne i landlisterne, som var skatelisten: Landlister for St. Thomas 1688-1740, Bogholderen for St. Thomas, Vestindisk-Guineisk Kompagni (herefter VGK), nr. 731-746. David W. Knight har skrevet om den nederlandske befolkning i kommentarerne til landlisten for 1788 i Knight: *The 1688 Census*. Fordelingen mellem sorte og hvide, se Hall: *Slave Society*, 5.

sig med en af Maria van Beverhoudts døtre, nærmest samtidig med at hans egen mor, som altså var Jacob Magens tredje hustru, døde.¹³ Forvirret? Det er der kun god grund til. Men det er en væsentlig pointe, at de fleste eurocaribiske familier så sådan ud, og at det skabte et tæt vævet spind af relationer, hvor alle var i familie med hinanden – samtidig med at de konstant var i tvister om skibsladninger, jordstykker og æreskrænkelse og nærmest på skift arbejdede som embedsmænd, ansat af kompagniet til at administrere kolonien og holde indbyggerne i ørerne, eller som opsynsmænd på de samme indbyggeres plantager.

Ingen var uafhængige, og alle var forbundne, men med forskellige etniske og religiøse positioner. Dog er det værd at notere, at selv om den etniske diversitet kan synes fuldstændig kaotisk – Carstens' bedsteforældre kom fra danske, frisiske, slesvigske og engelske slægter – så var det nederlandske sprog det fremherskende. Og det var nederlandsk, der var Carstens' primære sprog. Der er ikke noget, der tyder på, at han brugte andre sprog. Han skrev altid på nederlandsk, i hvert fald indtil han flyttede til Danmark i 1739. Og nederlandsk var det mest udbredte sprog i koloniens tidlige historie – selv i administrative dokumenter. En meget stor del af befolkningen bekendte sig også til den reformerte tro og deltog i de nederlandsksprogede reformerte gudstjenester. Præsterne blev udsendt fra Amsterdam eller andre nederlandske byer.¹⁴ I begyndelsen fandt gudstjenesterne sted i samme kirkerum, som de lutherske danske gudstjenester, men i løbet af de første årtier af 1700-tallet fik den reformerte menighed sin egen kirke.

AMSTERDAM OG EN MAND VED NAVN NICOLAS TONIS

En blandet verden med et stærkt nederlandsk islæt var den nære kulturelle virkelighed, den unge Johan Lorentz Carstens voksede op i. Som kun 15-årig arvede han sin fars plantage i Muskitebay på St. Thomas. Men den bane, han siden fulgte, vidner om, at han af sin familie ikke bare blev set som en landmand, der skulle dyrke afgrøder. Der var derimod et vigtigt fokus på, at afgrøderne skulle sælges, og på at handel i det hele taget var et væsentligt indkomstgrundlag, når man boede på St. Thomas.

Da Carstens var ung, opholdt han sig i 1723-24 i Amsterdam i købmandslære, hvilket man kan se af to breve, som hans stedfar Jakob Magens skrev til ham. Han modtog også et brev i 1727 i Amsterdam.¹⁵ Om der er tale om et fireårigt ophold eller flere rejser frem og tilbage står lidt uklart. Men det er tydeligt, at i hans ungdom, hvor hans mor og stedfar stadig levede og kunne styre plantagen, var hans base som købmand byen Amsterdam. Det bestyrkes af, at der også var andre forhold, der bandt ham til dette sted.

¹³ Olsen, *Vestindien*, 121.

¹⁴ Se f.eks. brev af 28. marts 1733 fra W. Engelbrecht til Carstens. Lægget "Engelbrecht", Privatarkiv Castenschiold, 030, lb.nr. 2 (herefter CP-030-2), RA.

¹⁵ "Jakob Magens", CP-030-2. RA.

Under opholdet giftede han sig med vinhandlerdatteren Maria de Wilde. Et offentligt notat herom blev gjort af en mand ved navn Nicolas Tonis, der i notarialprotokollen fik indskrevet, at Johan Lorentz Carstens *af Amsterdam* havde giftet sig. Tonis havde været på St. Thomas og der talt med Carstens' stedfar – og det bliver dermed fremhævet, at ægteskabet er godkendt, også af Carstens' familie langt væk. Ægteskabet kan dog ikke spores i samtidige kilder fra Vestindien, og Maria de Wilde forsvinder hurtigt ud af historien igen. Det viser sig, at hun døde kort efter giftermålet, men hendes navn dukker op igen i kildematerialet mange år senere, da hendes far dør, og Carstens forsøger at sikre sig en del af arven – igen ved Tonis' hjælp.¹⁶ På det tidspunkt er Carstens for længst flyttet tilbage til St. Thomas, videre til København og har været gift i mange år med sin anden hustru Jacoba – hende, der havde den samme stedfar som han selv. Maria de Wilde bliver således et symbol på et ungdomsliv langt væk fra St. Thomas. Et liv, som skabte andre forbindelser end dem derhjemme, og hvor Carstens altså ikke bare har siddet på et lille kammer som en udefrakommende, men hurtigt er kommet ind i en ny familie. Hans centrum flyttede sig dog igen, og som nævnt giftede han sig i 1728 med Jacoba von Holten på St. Thomas, samtidig med at hans mor døde. Det er ved den tid, at han begynder at træde i karakter som plantageejer.

At tage til Europa og Amsterdam for at blive uddannet var ikke unormalt i plantokratiet på St. Thomas. Mange år senere, da Carstens var flyttet til København, hvor han boede i huset på hjørnet af Kongens Nytorv og Lille Kongensgade, havde han unge vestindiske mænd boende, som i København kunne få en bedre uddannelse end i Vestindien. Søofficeren Peter Schiønning var af samme generation som Carstens' børn og nevøer, og boede med sin familie til leje dér. Han har beskrevet, hvordan der blev leget i gården og på høløftet – og hvordan både drenge og piger legede med. To af de logerende vestindiske drenge var Carstens' nevøer Jochum og Johannes van Beverhoudt, sønner af Jacobas søster Anna Maria og hendes mand Adrian van Beverhoudt. Breve mellem de besvoglede ægtefolk giver et skønt indblik i, hvad drengene skulle lære (at regne og skrive godt), hvad de medbragte af ting og husdyr (aber, ravne og papegøjer som gaver for eksempel), og hvordan savnet af bortsendte børn nagede forældrene, der var blevet hjemme på St. Croix. Men da Johannes, den ældste, gerne ville være præst, blev han i 1744 efter tre år i København sendt videre til Amsterdam – for det var ifølge hans far vigtigt, at han kunne sproget ordentligt. Selv om det var i København, familien slog sine folder og dermed kunne huse de unge, var Amsterdam stadig kulturelt set en væsentlig reference.¹⁷

16 Giftermålet: Notat af 8. September 1724 i Notarialprotokol 7624 (SA-7624), s. 522. Stadsarchief Amsterdam. Arvesagen: Notat af 14. februar 1741, nr. 10 i lægget "Privatarkiver", CP-030-3. RA.

17 Schiøn 9, 4to *Journal* bd.1: 1742, langt notat sidst i året, og Schiøn 11, 4to *Journal* bd. 3: 9. december 1778, KB. Jeg takker Museumsinspektør Jakob Seerup for at gøre mig opmærksom på denne kilde og har anvendt hans transskription tilgængelig på Nationalmuseets hjem-

Tonis

Men for at gå tilbage i tiden og se historien med udgangspunkt i Carstens' liv og verden, så er vi ikke helt færdige med Nicolas Tonis. Han var nemlig en betydningsfuld skikkelse i kredsen omkring Carstens. Nærmest samtidig med notatet om giftermålet i 1724, fik Tonis ført til notat, at han havde indgået kontrakt med Jacob Magens om at føre dennes skib DE JOUFFROUW GERTRUITH, og det er et skib, han blev ved med at være involveret i gennem flere år. Igennem de følgende årtier var han således også impliceret i andre sejlads, dog ikke kun som kaptajn. Hans rolle som købmand bliver tydeligere med årene. Således er der i Carstens' privatarkiv en stor kasse med regninger og regnskabsmateriale, og her fylder aftaler og transaktioner med Tonis godt op, ofte i samspil med agenten Nicolas de Ruyter. Også i brev materialet kan man spore Tonis' rolle som købmand. I 1742 var han for eksempel modtager af 40 oksehoveder sukker, som Carstens' stedbror Joachim Melchior Magens sendte til Amsterdam.¹⁸ Med andre ord optræder Tonis altså igennem en lang årrække som en af Carstens' og hans families kontakter i Amsterdam. Det er ikke i fokus her at gå ind i de konkrete handelstransaktioner, men det fremstår meget tydeligt, at Tonis var en af de væsentlige forbindelser i Amsterdam, at han både i 1720'erne og 1740'erne agerede på Carstens' vegne, og at han også løbende optrådte som kaptajn for ham.¹⁹

Ligesom det vestindiske plantokrati i Amsterdam agerede som købmænd (og i kilder fra Amsterdam bliver betegnet som sådan²⁰), så tog Tonis springet den anden vej. Allerede fra 1720'erne blev han medejer af en plantage på den dansk-vestindiske ø St. Jan, om end han fortsatte med at have sin base i Amsterdam.²¹ Og det er en af de vigtige grunde til at fremhæve Tonis blandt de andre kontakter, som Carstens havde i Amsterdam (agenten Ruyter for eksempel). For Tonis og Carstens viser tilsammen den førromtalte transnationale og sammenfiltrede natur, som kolonialismen havde. Deres livsbaner snor sig om hinanden i rummet mellem Amsterdam og Dansk Vestindien uden at være bundet af nationale eller imperiale tilhørsforhold. Amsterdams centrale rolle som handelsby er udgangspunktet for denne sammenfiltrering, men at handelsmanden Tonis også købte en plantage viser, at bevægelsen kunne gå begge veje. At han valgte en dansk, cari-

meside: <https://natmus.dk/historisk-viden/temaer/militaerhistorie/soeofficeren-peter-schioennings-liv/kilder/peter-schioennings-dagbog/>. Diverse breve fra Adrian van Beverhoudt: "Beverhoudt, A." CP-030-2. RA.

18 Regnskabsmateriale: Privatarkiv Castenschiold, 030, lb.nr. 5 (herefter CP-030-5). RA. Brev af 22. maj og 5. juni 1742 til J.L. Carstens, fra J.M. Magens. CP-030-2, RA. Se endvidere Fogelman: *Two troubled souls*, 150, for omtale af Tonis som købmand.

19 CP-030-5. RA.

20 Se f.eks. hvordan Isaac Lelong adresserer breve til Carstens som købmand. "Lelong", CP-030-2. RA.

21 Olsen og Wraae: *Brown Bay*, 36.

bisk ø i stedet for en nederlandsk, understreger betydningen af det netværk af dansk-vestindiske plantageejere, som han relaterede sig til.

VÆKKELSE – BRØDREMENIGHEDEN, AMSTERDAM OG DANSK VESTINDIEN
Da Jakoba Carstens i maj 1740 fødte en søn i København, som blev døbt Carl Adolph (opkaldt efter præses for Det Vestindisk-Guineiske kompagni Carl Adolph von Plessen), skrev hendes mand til Tonis, at han håbede, det var i orden, at Tonis var blevet indskrevet som fadder for den lille dreng.²² Således bestyrkede Carstens forbindelsen mellem de to mænd, men han viste også ved sin noget nonchalante måde at spørge på, at han må have følt sig sikker i relationen. At Tonis således var mere end blot en partner udi forretningslivets mange aspekter synes klart. Og ser man på tiden mellem de første forbindelser i 1720'erne og dåben i 1740 vil man også se, at de to mænd begge var blevet viklet ind i en af den nok allermest grænseoverskridende bevægelser på denne tid – den herrnhutiske Brødre-menighed. Carstens var måske mere involveret i menigheden end Tonis, men Tonis optræder på forskellige måder i udkanten af historien om Brødre-menigheden, som for Carstens vedkommende har en hel del at gøre med Amsterdam, og som viser, hvordan Amsterdam-baserede netværk viklede sig sammen med Dansk Vestindien.

Brødre-menigheden

Brødre-menigheden, også kendt som herrnhuterne, var en religiøs bevægelse, der oprindeligt var vokset ud af den bøhmiske reformation i 1400-tallet og var blevet fornyet i et pietistisk antræk i 1720'erne, da religiøse flygtninge fra Bøhmen slog sig ned i Sachsen på jord tilhørende den karismatiske, Halle-uddannede greve Nicolaus Ludwig von Zinzendorf und Pottendorf. Her udviklede den pietistiske fællesskabsorienterede menighed sig i en mere radikal retning, og i 1720'erne og 1730'erne skyllede herrnhutismen ind over Nordvesteuropa og greb såvel borgerskab som adel og kongelige, selv om den aldrig blev toneangivende og altid fremstod sekterisk.²³ Under grev Zinzendorfs ledelse blev bevægelsen med sit fokus på fælles økonomi, blodteologi, kønsopdelte menighedssamfund og lodtrækning, der sikrede Kristi intervention i valget af ægteskabspartnere, så radikal, at den mange steder blev forbudt og andre steder pålagt restriktioner. Zinzendorf blev i 1736 forment adgang til Danmark og bedt om at aflevere sin Dannebrogorden tilbage.²⁴

22 31. maj til Hr. Tönnis: Privatarxiv Castenschiold, 030, lb.nr. 2 (herefter CP-030-1). RA.

23 Engel: *Religion and Profit*, 16ff; Bredsdorff: *Den brogede oplysning*, 34f. Den herrnhutiske bølge var en del af et større billede af pietistisk vækkelse i de samme år. Juliane Engelhardt ser hændelserne i et bredere pietistisk lys, hvor Bredsdorff fokuserer mere specifikt på en herrnhutisk læsning af hændelserne. Engelhardt: *Pietisme og krise*.

24 Engel: *Religion and Profit*, 39ff. Blodteologien med særligt fokus på Jesu sidesår havde sit højdepunkt i 1740'erne, perioden kaldes "sigtningstiden". Men radikaliseringen mod en

Samtidig med vækkelsesbølgen indledte menigheden sin ambitiøse missionsvirksomhed, først i Dansk Vestindien og Grønland, men senere også andre steder, blandt andet på flere andre caribiske øer og i Nordamerika. Missionsmenighederne var på mange måder forskellige fra de europæiske menigheder, og de blev i højere grad tolereret, bl.a. fordi de fokuserede på den ikke-europæiske befolkning, som der på dette tidspunkt ikke var andre protestantiske missionærer, der interesserede sig for. Men også i europæiske enklaver i Nordamerika fandt Brødre-remigheden frihed til at vokse, bl.a. i Pennsylvania og North Carolina.²⁵ Menigheden var således fra starten grænseoverskridende og uden nationale bindinger. Det var dette forhold, der var dens styrke, men det var naturligvis også med til at skabe udfordringer i et Europa, hvor statsmagt og religiøs orientering var stærkt forbundet.

I både Dansk Vestindien og de andre missionskolonier bestod Brødre-remigheden typisk af nogle få missionærer, og deres fokus var på omvendelse af hedninge og ikke på at sprede en vækkelse i den europæiske befolkning eller prædike imod slaveri.²⁶ De første to missionærer, Leonhard Dober og David Nitschmann, som var født i henholdsvis Schwaben og Böhmen, dukkede op på St. Thomas i december 1732. Andre afløste dem i løbet af få år. I de første år hutlede Brødrene, hvoraf de fleste var håndværkere, sig igennem med ansættelser som opsynsmænd på plantager eller ved at ernære sig ved håndværk.²⁷ Missionærernes tilstedeværelse var ikke et markant træk ved det vestindiske samfund, men mange plantageejere forholdt sig til dem. Nogle plantageejere var skeptiske, mens andre helhjertet støttede missionsarbejdet. Johan Lorentz Carstens skulle blive den mest betydningsfulde af de sidstnævnte.²⁸

For Carstens selv blev menighedens tilstedeværelse på St. Thomas begyndelsen på endnu en række stærke forbindelser til Amsterdam, som både gav ham mulighed for at udfolde en ny kristen sensibilitet og adgang til nogle af byens betydningsfulde købmænd.

Carstens bliver vakt

De tidlige missionærer skulle som nævnt tjene til livet og vejen, bl.a. som håndværkere, og kom i kontakt med Carstens, da de opførte et hus for ham på hans

personlig kristendom og fokus på følelser og Kristi offer voksede frem længe inden da. Vogt: *"Honor to the Side"*; Bergman: *Grev Zinzendorf*, 176ff.

25 Sensbach: *Slavery, Race*, 225; Sebro: *Mellem afrikaner og kreol*, 37ff. Se generelt: Gillespie og Beachy: *Pious Pursuits*; Sensbach: *A Separate Canaan* og Peucker: *Heerendijk*.

26 Brødrene ejede selv slaver, men Rapahael-Hernandez: 'The Right to Freedom' diskuterer om nogle af de tidlige missionærer kan tolkes som værende imod slaveri. Brødrenes slaver, se f.eks. kvittering af 10. februar 1739 for indkøb af slaver for Brødrene, se Unitätsarchiv der Brüdergemeine R15Ba11 (herefter UA-R15Ba11).

27 Richards, Helen: 'Distant Garden', 59; Oldendorp: *Historie*, 30-88; Raphael-Hernandez: 'The Right to Freedom', 458.

28 Sensbach: *Rebecca's Revival*, 101ff.

plantage Muskitebay allerede i 1733.²⁹ Men det var i 1736, at der opstod en stærkere forbindelse mellem Carstens og Brødrene. Carstens blev ganske enkelt vakt. På samme måde som mange adelige og borgere var blevet det i Europa, for eksempel i København i 1733-34, hvor en sand vækkelsesbølge skyllede ind over byen. Mens vækkelsen prægede København var Carstens faktisk i byen – med afstikkere til Amsterdam og sin gård Sünderup ved Slesvig – men der er intet i hans brevveksling fra perioden, der tyder på, at han her blev påvirket af vækkelsesbølgen.³⁰ Carstens' vækkelse havde derimod sit udspring på St. Thomas, og kom til at udfolde sig i samspil med andre vakte europæere i Amsterdam. Hans vækkelse kan altså ses som en del af den sammenfiltrering, hans liv havde med byen i denne del af hans liv, for den viklede sig både sammen med og gik op imod købmandsnetværk og de eksisterende religiøse bånd, der var mellem St. Thomas og reformerte kræfter i den nederlandske storby.

Carstens' vækkelse er aldrig rigtig blevet beskrevet før. Måske fordi man skal læse godt mellem linjerne for at kunne se den hos den mest anvendte kilde til historien, Brødremenighedens egen historieskriver, C.G.A. Oldendorp, der besøgte Dansk Vestindien i 1768-69 og skrev et omfattende manuskript om livet i kolonien og missionens historie baseret på besøget og på tilgængelige kilder i menighedens arkiver. Carstens er med udgangspunkt i Oldendorp altid blevet fremhævet som en støtte af missionen, men ikke som personligt vakt.³¹ Dog kan man, hvis man læser Oldendorps manuskript, der blev publiceret i sin helhed i år 2000, godt se, at Carstens' rolle er mere involveret end hidtil antaget. Oldendorp beskriver nemlig, at Carstens i 1736 opbyggede en stor kærlighed til Brødrene, og selv fik smag for den "enfoldige" lære om Frelseren – altså den herrnhutiske følelsesfulde kristendom. Og det understreges, at han nu ville gøre alt for at hjælpe missionærerne. Dette, bemærker Oldendorp, stod i skærende kontrast til, at han tidligere havde været kendt som en hård slaveejer, der ikke agtede et afrocaribisk liv.³² I Oldendorps værk optræder Carstens altså ikke blot som endnu en plantageejer, der brugte missionærerne som håndværkere, og som havde det fint med, at de missionerede blandt hans slaver.

Beskrivelsen af Carstens vækkelse falder i sammenhæng med, at Zinzendorfs højre hånd, den senere biskop i Brødrekirken, August Gottlob Spangenberg, besøgte St. Thomas og her som ordineret præst foretog de første dåbshandlinger i missionsmenigheden. Under hans besøg boede han på Carstens' plantage. Beskri-

29 Oldendorp: *Historie*. 46. Om sammenblandingen mellem religiøst liv og økonomisk aktivitet, se Engel: *Religion and Profit*, 7 og 12-14.

30 Bredsdorff: *Den brogede oplysning*, 34f. Se journal fra Carstens' rejse med Laarburg Galley 1733, læg C, Castenschiolds privatarkiv nr. 05261: 1 (herefter CP-05261). RA. Breve af 10. oktober 1733 og af 17. oktober 1733 til J.L. Carstens, Sünderup fra Wilhelm Engelbrecht. CP-030-2. RA.

31 Sensbach: *Rebecca's Revival*. 136, Sebro: *Mellem afrikaner og kreol*, 163.

32 Oldendorp: *Historie*, 176.

velsen pointerer altså en personlig transformationshistorie – en vækkelse, som Oldendorp beskrev som, at Carstens gik fra "at være en mand af Verden til at være en discipel af Jesus".³³ Denne sætning er helt central i forståelsen af Carstens, og de følgende uddybninger af hans rolle må ses i det lys. Beskrivelserne fortsætter med at fremhæve Carstens som en mere end engageret støtte. Han deltog selv aktivt i handlingerne omkring den første dåb af tre afrocaribiere, der foregik på hans plantage, og han dukkede altid op i vigtige situationer, f.eks. ved syge- og dødslejer.³⁴

Men Oldendorps beskrivelse af Carstens' transformation ligger især efter Spangenberg's afrejse. Oldendorp skriver: "Herr Carstens' Plantage Muskitebay blev til spot kaldt Herrnhut. Man tog det denne herre ilde op, at han ikke længe indfandt sig ved verdslige lystigheder. Ved en sådan skød en hvid mand begge hænderne af – og døde."³⁵ Det synes altså at være slut med det voldsomt festlige vestindiske liv, som i Carstens' tilfælde kan spores, bl.a. i den rejsedagbog han skrev under sin rejse til København i 1733, hvor han og svogeren Adrian van Beverhoudt drikker og danser med sømændene, så de ligefrem har det skidt dagen efter.³⁶ Citatet indikerer også, at udenforstående knyttede Carstens sammen med Brødremenigheden. Samtidig beskrives det løbende, hvordan Carstens hjælper vakte afrocaribiere, hvordan han stiller bolig til rådighed for missionærer, som tilmed kan bruge hans hus til at undervise de vakte.³⁷ Det vigtige i denne sammenhæng er, at den transformation af Carstens, som Oldendorp beskriver, finder støtte i Carstens' egen korrespondance og fører til en udvidelse af hans netværk i Amsterdam – i kølvandet på den relation, han har fået til Spangenberg.

Min kære broder – et atlantisk religiøst netværk og tråde til Amsterdam

På vej fra St. Thomas skrev Spangenberg til Carstens fra New York. Brevet indeholdt løst og fast om rejsen, men først og fremmest var det en fremhævelse af kaptajnen på skibet, som Spangenberg havde fået stor kærlighed til – da han også var vakt. Brevet er adresseret til Carstens som "Min kære broder", en tydelig indikation af, at skribenten opfatter ham som en del af vækkelsen og som én, der elsker Kristus på den rigtige måde. Thomas Bredsdorff har på fineste vis beskrevet, hvordan Brødremenigheden på dette tidspunkt var et fællesskab, hvor "institution, inspiration og kommunikation udgjorde et dynamisk hele". Det handlede ikke om, at man var medlem af en menighed i traditionel forstand. Mange vakte bevarer selv efter lang tids vækkelse deres tilknytning til en luthersk eller reformert

33 Oldendorp: *Historie*, 176. Citat oversat af forfatteren.

34 Oldendorp: *Historie*, 176-182.

35 Oldendorp: *Historie*, 200. Citat oversat af forfatteren.

36 Journal fra rejsen med Laarburg Galley 1733, læg C. CP-05261-1. RA.

37 Oldendorp: *Historie*, 218f.

menighed. I 1730'erne blev den herrnhutiske menighed først og fremmest forstået som en verdensomspændende bevægelse, man kunne være en del af.³⁸

Så en omtale af en person som "broder" betød ikke, at der var et fasttømret, formelt tilhørsforhold, men det var en anerkendelse af et fællesskab omkring kærligheden til Frelseren.

Den samme sprogbrug fortsætter i en brevveksling, Carstens havde med den fremtrædende Brødre-støtte Isaac Lelong, en velhavende, tyskfødt bogsamler, forfatter og oversætter fra Amsterdam, som siden sit møde med netop Spangenberg i Amsterdam i 1734 havde været en central skikkelse i udbredelsen af den herrnhutiske kristendom i byen.³⁹ Lelongs korrespondance og håndtering af praktiske problemer var med til at styre en stor del af menighedens aktiviteter i og fra Nederlandene i sidste halvdel af 1730'erne og de første år af 1740'erne. Denne aktivitet tog til fra 1736, da grev Zinzendorf blev forvist fra Sachsen, hvor han havde sit gods. Det var i øvrigt samme år han blev forment adgang til kongeriget Danmark.⁴⁰ Efter forvisningen fra Sachsen tiltog hans rejser rundt i Europa for at skaffe støtte til og baser for Brødremenigheden, og her kom han også forbi Amsterdam, hvor han i 1736 ifølge sin egen dagbog prædikede for fulde huse og blev feteret af både lutherske og reformerte præster, der kæmpede om at få ham til at prædike hos dem, men dog også mødte modstand hos repræsentanter for de samme konfessioner.⁴¹

Carstens og Lelong

Brevvekslingen mellem Carstens og Lelong kan følges i henholdsvis Brødremenighedens arkiv i Herrnhut, hvor brevene fra Carstens findes, og i Carstens' privatarkiv på Rigsarkivet, hvor Lelongs breve findes. Den strækker sig fra januar 1738 indtil februar 1742. I brevene udfoldes en relation, der drejer sig om to forhold: For det første indeholder brevene en religiøs samtale om kærligheden til Frelseren og hvordan man skal håndtere den modstand, man møder i den reformerte menighed, som begge mændene var medlem af; for det andet indeholder de en samtale om praktiske forhold, bl.a. om hvordan Carstens kunne hjælpe med at understøtte missionærernes arbejde, eller hvordan Lelong kunne hjælpe Carstens, da han i 1739 med sin familie rejste fra St. Thomas til København – via Am-

38 Bredsdorff: *Den brogede oplysning*, 43 og 69.

39 Peucker: *Das Diarium*, 84 (note 49), 96f.

40 Peucker: *Das Diarium* omhandler opholdet i Amsterdam. Se f.eks. s. 91 om praktisk hjælp.

Lelongs centrale betydning kan følges i mange arkivgrupper i Unitätsarchiv der Brüdergemeine, for eksempel R15Ba10 (herefter UA-R15Ba10) og UA-R15Ba11. Om Zinzendorfs problemer i 1736, se David Nitschmanns oversigt over begivenheder 1736, nr. 87, R20A17: Personalien von Zinzendorf.

41 Peucker: *Das Diarium*, 93, 99.

sterdam, Zinzendorfs bolig i Marienborn nær Frankfurt og Sünderup.⁴² Den religiøse samtale er ud fra et vækkelsesperspektiv umådelig interessant, ikke mindst fordi Carstens er en sjælden, hvis ikke det eneste eksempel på en caribisk plantageejer, der faktisk lader sig vække i samme åndedrag som de slavebundne mennesker, han ejede. Men det er en historie, der vil blive udfoldet andetsteds.⁴³

Her er det imidlertid det netværk og den forbindelse, som Lelong repræsenterede, der er interessant. Præcis, hvordan forbindelsen mellem Carstens og Lelong er opstået, kan man ikke sige med sikkerhed. Der findes ikke en introduktionsskrivelse. Det er nærliggende at tænke, at det er Spangenberg, der jo havde forbindelser til dem begge, der stod bag. Ikke mindst fordi deres korrespondance behandler så mange praktiske spørgsmål. Men forbindelsen kunne også være Nicolas Tonis – eller dem begge. For Tonis bliver nævnt allerede i det første brev fra Lelong til Carstens.⁴⁴ I brevet giver Lelong udtryk for viden om Carstens' gøren og laden og skriver, at han håber, at Carstens er kommet vel hjem fra sin tur til New York (hvor han i øvrigt blev naturaliseret som britisk borger, formodentlig for at kunne handle under gunstigere forhold).⁴⁵ Og så er brevet også et følgebrev med forklaring på de ting, blandt andet bøger til missionen, som Hr. Tonis i Amsterdam sender til Brødrene på St. Thomas. Er det Carstens, der har skabt forbindelsen, eller er Tonis selv stødt ind i Brødremenigheden i Amsterdam og har været med til at nære Carstens' forbindelse til menigheden? Det vides ikke. Men her træder altså et netværk frem, som inkluderer den dansk-vestindiske (og multietniske) plantageejer, en købmand fra Amsterdam med plantage på St. Jan, en herrnhutisk ledelsesskikkelse fra Thüringen, som rejste verden rundt og en Frankfurt-født Amsterdam-baseret lærd.

De forskellige forbindelser mellem disse fire mænd skabte både personlige religiøse bevægelser og kom til at understøtte Brødremenighedens missionsindsats i Dansk Vestindien. Historikeren Katherine Carté Engel har vist, hvordan økonomisk aktivitet var nært knyttet til det religiøse liv hos Brødremenigheden. Hun mener at man skal læse denne sammenknytning i lyset af, at økonomien var nødvendig for at understøtte menighedens missionsindsats, der var en central del af menighedens eksistensberettigelse, og som i sin natur var omkostningstung.⁴⁶ Man kan tilføje, at det ikke kun var økonomi, der var påkrævet, men også et netværk, der kunne stå for distribution af både mennesker og ting, som missionen

42 Lelongs breve i læg med indkomne breve "Lelong": CP-030-2. RA. Carstens i UA-R15Ba10 og UA-R15Ba11.

43 Om vakte plantageejere i Nordamerika se Sensbach: *Rebecca's Revival*, 38 med tilhørende henvisninger. Se endvidere Sobel: *The World they made Together*, 178-213.

44 Lelong til Carstens 28. januar 1738. "Lelong": CP-030-2. RA.

45 Handelsforbindelser, se især følgende læg med indkomne breve: "David Gomez" og "Samuel Hazard", CP-030-2. RA. Naturaliseringspatentet: Diverse dokumenter fra oktober 1737, Læg B. CP-02610. RA.

46 Engel: *Religion and Profit*, 10, 251f.

havde brug for. Alle de aspekter kunne dette netværk bestående af velhavende købmænd i verdens vigtigste søfartsby Amsterdam, vestindiske plantageejere og fremtrædende menighedsmedlemmer bidrage med.

Et brev fra 28. februar 1738 – først og fremmest omhandlende diverse pakker og breve, som Lelong sender til Carstens af forskellige kanaler – underbygger billedet fra det første brev: at Carstens synes at indtage en position på St. Thomas, som ligner Lelongs i Amsterdam – som knudepunkt for kontakt mellem Brødremissionærerne og verden udenfor.⁴⁷ Og Tonis står på sidelinjen og hjælper til, hvor han kan, mens Spangenberg forsvinder ud af korrespondancen. Hans rolle kan man på sin vis også se som overstået. Han såede blot det religiøse frø, der skulle til for at skabe forbindelserne.

Tilbage til Amsterdam

Formodentlig havde Carstens og Lelong ikke, mens de skrev sammen i 1738, mødt hinanden ansigt til ansigt. I hvert fald ikke efter Carstens' vækkelse i 1736. Men det kom de til. For det nye, religiøse netværk, som vækkelsen havde skabt, blev et naturligt omdrejningspunkt for Carstens og hans familie, da de i 1739 besluttede at flytte til Danmark for at skabe sig en ny tilværelse. Årsagen var hans kones dårlige helbred. Udover at lindre sin kones lidelser, lykkedes det ved flytningen Carstens at skabe sig et nyt liv, til dels finansieret af rigdommene fra Vestindien; et liv, der som nævnt medførte køb af gods og ophøjelse i adelsstanden under navnet Castenschiold i 1745.⁴⁸

Nogle måneder inden afrejsen havde Carstens på St. Thomas huset grev Zinzendorf, der var kommet på besøg. Herved kom han et skridt længere ind i den herrnhutiske indercirkel. Carstens' position som en af øens fremmeste og mest velhavende plantageejere har givetvis passet greven godt, og den tætte forbindelse varede ved.

Familien Carstens' rejse gik via Amsterdam, og da familien efter den atlantiske rejse nåede Texel ved indsejlingen mod byen i juli 1739 skrev Carstens til Lelong, at han godt nok havde skrevet til Tonis og bedt ham om at skaffe sig tre rum i et borgerligt hus i Amsterdam, men da Tonis ikke var i byen, bad han derfor med venskabelig bøn, "den kære broder" om hjælp. Og han fik den. Han blev indkvarteret hos ingen anden end den hovedrige købmand Matthias Beuning, der var den anden vigtige skikkelse i Amsterdams herrnhutermiljø. Og fra Beunings hus skrev Carstens til Zinzendorf fem dage efter med håbet om seks uger senere at kunne tale med greven mundtligt. Han supplerede brevet til denne menigheds religiøse leder med en sætning, der skulle understrege hans stilling som med i de vaktet indercirkel: "Frelseren", skrev Carstens "gør mig mere som en fremmed

47 "Lelong": CP-030-2. RA.

48 Johan Laurentz Carstens med tilnavnet Castenschiold, fol. 86, Grevelige, Friherrelige og adelige patenter, A197: Christian VI adelige. Danske Kancelli 232. RA.

her nede og en borger i den levende Guds by, hvor lammet sidder på tronen.⁴⁹ Samtidig med, at han således overfor menighedens leder tydeliggjorde at han, som en god vakt følte sig tættere på Gud end på verden, boede han hos en af byens rigeste og meget indflydelsesrige mænd. Amsterdam og vækkelsen kommer således til at være bindeleddet mellem Carstens' gamle liv i Vestindien og det nye i Europa. Igen ser man de mange tråde, der vikler sig sammen.

Og Carstens kom til at tale med Zinzendorf. Familien rejste via herrnhuterbyen Heerendijk til Marienborn nord for Frankfurt a.M., hvor Zinzendorf residerede (i øvrigt på et slot indkøbt for penge lånt af Beuning⁵⁰), og hvor de blev i 10 dage. Men inden da havde Carstens skrevet et langt forsvarsskrift for Brødremissionen, der talte imod de mange modstandere, som missionen på dette tidspunkt havde på St. Thomas. Det er underskrevet 23. juli 1739 i Amsterdam. Både kladden og den trykte version ligger i arkivet i Herrnhut og vidner om et tæt samarbejde mellem Carstens og menigheden – formodentlig i skikkelse af Lelong.⁵¹ Båndene til Vestindien var på ingen måde kappet.

Et nyt liv i København

Fra Marienborn rejste Carstens med kone, datter og tre slavebundne tjenestefolk videre til Sünderup og derfra videre til København. Rejsen kan følges i brevvexlingen med Lelong, og fra København fortsætter skriverierne. Brevene understreger Carstens' rolle som hjælper og praktisk agent for Brødrenes interesser i forhold til St. Thomas, hvor han sørger for kontakt, for udsending af varer og meget andet. Han hjælper også med at indkøbe et parti heste til Beuning i Amsterdam, som sendes afsted med tjenestekarlen Jens Rasmussen, der allerede var vakt og senere endte som opsynsmand på Tonis' plantage i Vestindien og som en stor støtte af Brødrene.⁵² Både Tonis og Jens Rasmussen fortsatte deres forbindelse til Brødremenigheden, og de blev i den verden, som denne artikel har handlet om – aksen eller rummet mellem Dansk Vestindien og Amsterdam og med Brødremenigheden som en del af den verden.

Derimod synes Carstens' forhold til Brødremenigheden at være kølnet i løbet af 1740'erne. Efter ankomsten til København bevarede Carstens som nævnt sin rolle som hjælper for Brødremenigheden. Han knoklede på for at få frigivet et opbragt skib med forsyninger til Brødrenes mission i Grønland.⁵³ Alligevel virker Lelong i brevene utålmodig i sine forespørgsler om sagen. Samtidig bliver en spirende uenighed om pengesager tydelig. Missionærerne havde lejet Carstens'

49 Carstens til Lelong 5. juli 1739 og Carstens til Zinzendorf 10. juli 1739. UA-R15Ba11. Oversat af forfatteren.

50 Peucker: *Das Diarium*, 100.

51 Nr. 82-83, UA-R15Ba3. Om modstanden se Sensbach: *Rebecca's Revival*, 101ff.

52 UA-R15Ba11; Læggene "Lelong" og "Matthias Beuning", CP-030-2. RA. Oldendorp: *Historie*, 364, 525. Olsen og Wraae: *Brown Bay*, 36.

53 Se f.eks. Carstens til Le Long Kbh. 23 jan. 1740, UA-R15Ba11.

byhus på St. Thomas, men de ville ikke købe det, og han irriteres over at gå glip af fortjenesten ved et salg. Desuden bliver en kvinde ved navn Cæcilia, som synes at have været slavebunden og rejste med familien Carstens til København, et konfliktpunkt. Carstens vil beholde hende, Brødrene vil have hende tilbage – muligvis til Marienborn, muligvis som hustru til den døbte afrocaribier Andreas fra St. Thomas, der var endt i Bethlehem, Pennsylvania.⁵⁴ Samtidig med, at irritationerne skinner igennem i brevene mellem Carstens og Lelong – og også til og fra Zinzendorf,⁵⁵ kølnes tiltaleformerne i brevene. De går fra "min kære broder i Kristus", til "min kære broder", og til sidst "ærede broder". Til sidst ebber korrespondancen ud. Det sidste brev mellem Carstens og Lelong er fra Lelong den 10. februar 1742 og omhandler en sag i Surinam.⁵⁶ Herefter må man antage, at Carstens' direkte forbindelse til Brødre menigheden er væk. Vi ved, at han helligede sig sin rolle i Den Reformerte Kirke i København, hvor han straks efter sin ankomst i 1739 købte sig til én af de fornemste og dyreste kirkestole på galleriet i kirken.⁵⁷

Det kan være svært at forklare, hvorfor et tema forsvinder ud af en historisk persons liv. Således også, hvorfor den herrnhutiske flirt forsvinder ud af Carstens'. Men i Danmark havde Halle-pietismen vundet slaget om de vakte sjæle.⁵⁸ Og ville man frem i den danske enevældes rangordnede samfund, var herrnhutisk sværmeri ikke et godt kort at spille. Carstens iscenesatte i stedet sig selv som den reformerte plantageejer, der via sin forbindelse med Carl Adolph von Plessen (som han omgikkes jævnligt, mens han boede i København) fik adgang til at rådgive selveste kongen om plantagedrift og sukkerdyrkning. Nye netværk voksede frem, og hans base blev for alvor i Danmark. Selv om plantagedrift i Vestindien og handel i Nederlandene fortsat var med til at understøtte hans økonomi.⁵⁹

EN MAND MED ET BEN I MANGE VERDNER

Johan Lorentz Carstens var en mand med et ben i mange verdener; født på den dansk-vestindiske ø St. Thomas og med blandet europæisk ophav. Plantageejer og købmand med handelsnetværk i Nordamerika, Nederlandene, Danmark og Caribien. Og en mand, hvis sjælelige liv gav ham forbindelser, der krydsede ud og ind af hans andre netværk. Var han dansk, tysk, nederlandsk? Spørgsmålet er om det

54 Sagen om Cæcilia kan spores i mange forskellige arkivpakker i Herrnhut, og det er for omfattende at henvise til dem alle her. Men den omtales hos Oldendorp: *Historie*, 522; og i flere breve fra 1741 i lægget "Lelong" CP-030-2. RA. En mere fuldstændig kortlægning af denne sag kræver dog et dybere studie, som ikke har været mulig i forbindelse med uarbejdelsen af denne artikel.

55 "Zinzendorf". CP-030-2. UA-R15Ba11.

56 Lelong til Carstens. "Lelong". CP-030-2. RA.

57 Regnskabsbog for stolestader, 145, 173. Den Reformerte Kirke i København H.6-12. RA.

58 Engelhardt: *Krise og Pietisme*, 304.

59 Spørgsmål og svar om plantagedrift fra Christian 6 og J.L. Carstens, 1739. Læg C, CP-05261. RA.

er den rette tilgang at stille det spørgsmål. For pointen med Carstens er netop, at hans mange bevægelser og netværk skabte det hele, der var ham.

Ved at have undersøgt de grænseoverskridende menneskelige og kulturelle forbindelser med blikket tæt rettet på Johan Lorentz Carstens er det blevet tydeligere, at en koloni som Dansk Vestindien må studeres som en del af et meget større rum end blot kolonien i sig selv og dens relation til moderlandet. Ved at gå helt tæt på personen Johann Lorentz Carstens, hans netværk og hans bevægelser imellem forskellige steder i det atlantiske rum, får vi et billede af den europæiske kolonialisme som et transnationalt og sammenfiltret fænomen, der rækker ud over den nationalt orienterede kolonihistorie, der stadig i høj grad orienterer sig ud fra en grundfortælling om at enkelte imperier er sammenhængende enheder, som kan beskrives hver for sig. Artiklen har ikke været et forsøg på at skrive en transnational eller global historie, for udgangspunktet har været det dansk-vestindiske. Men hensigten har derimod været at vise, at Dansk Vestindien og de europæiske beboere dér ikke kan forstås uden at man ser på deres bevægelser i et transnationalt rum.⁶⁰

Det nederlandske er helt centralt og umådelig relevant for Carstens – og for Dansk Vestindien i denne periode. Og med Carstens' vækkelsehistorie bliver det tydeligt, at man ikke entydigt kan se forbindelsen som økonomisk. Den var en del af et filtret net af personlige forbindelser, som var økonomiske, religiøse, venskabelige og i mindre grad politiske. Ofte var der flere aspekter i den enkelte relation. Men det bliver også tydeligt, at det ikke giver mening kun at efterspørge det nederlandske, men at man må se på det, som en del af et større billede, der grundlæggende var transnationalt.

LITTERATUR

Utrykte kilder

- Det kongelige Bibliotek (KB), Peter Schiønnings samling: Schiøn 9, 4to: *Journal* bd. 1: 1732-1760 og Schiøn 11, 4to: *Journal* bd. 3: 1771-1778. Jeg har anvendt Museumsinspektør Jakob Seerups transskription: <https://natmus.dk/historisk-viden/temaer/militaerhistorie/soe-officeren-peter-schioennings-liv/kilder/peter-schioennings-dagbog/>
- Rigsarkivet (RA), Danske Kancelli (DK), nr. 232 Grevelige, Friherrelige og adelige patenter. Nr. A197: Christian VI adelige, 1731-1745.
- Rigsarkivet (RA), Castenschiolds Privatarkiv nr. 05261, 1 (CP-05261-1): Korrespondance 1703-1748.
- Rigsarkivet (RA), Castenschiolds Privatarkiv nr. 030, 1 (CP-030-1): Kopibog, koncepter og afskrifter 1679-1761.
- Rigsarkivet (RA), Castenschiolds Privatarkiv nr. 030, 2 (CP-030-2): Breve 1723-1751.
- Rigsarkivet (RA), Castenschiolds Privatarkiv nr. 030, 3 (CP-030-3): Familiepapirer og dokumenter vedr. besiddelser 1632-1779.

60 For videre diskussion af forskellen mellem et globalt eller transnationalt blik på en mere afgrænset historie og globalhistorie som fænomen (og diskussionerne om, hvorvidt globalhistorien er i krise), se introduktionen til temanummeret i *Past and Present* om *Global History and Microhistory*. Ghobrial: *Introduction: Seeing the World, Aff.*

- Rigsarkivet (RA), Castenschiolds Privatarkiv nr. 030, 5 (CP-030-5): Regnskaber 1697-1765.
- Rigsarkivet (RA), Den reformerte kirke i København, H.6-12: Regnskabsbog for stolestader 1723-1810.
- Rigsarkivet (RA), Vestindisk-Guineisk Kompagni, Bogholderen for St. Thomas og St. Jan: Landlister for St. Thomas, nr. 731-746: Landslister for St. Thomas 1688-1740. (VGK-731-746)
- Stadsarchief Amsterdam, Archiv van de Notarissen ter Standplaats Amsterdam, 5075, protokoller nr. 7624, 7625, 7634, 7644, 7685, 8571, 8602. (SA-7624, 7625 etc.)
- Unitätsarchiv der Brüdergemeine (UA), R15Ba3 Acta Publica die Mission auf St. Thomas, St. Crux und St. Jan betreffenden Ao. 1733-1740. (UA-R15Ba3).
- Unitätsarchiv der Brüdergemeine (UA), R15Ba10: Briefe und Berichte von St. Thomas, St. Crux und St. Jan 1736-1738.
- Unitätsarchiv der Brüdergemeine, R15Ba11 Briefe und Berichte von St. Thomas, St. Crux und St. Jan 1739-1742. (UA-R15Ba11).
- Unitätsarchiv der Brüdergemeine, R20A17: Personalien von Zinzendorf. (UA-R20A17).

Trykte kilder

- Bergmann, Lorentz: *Grev Zinzendorf og hans indsats i kirkens og missionens historie*, København: Haase, 1957-61.
- Bredsdorff, Thomas: *Den brogede oplysning: Om følelsernes fornuft og fornuftens følelse i 1700-tallets danske litteratur*, København: Gyldendal, 2003.
- Bro-Jørgensen, J.O.: 'Dansk Vestindien indtil 1755: Kolonisation og kompagnistyre'. I Johannes Brøndsted (red.): *Vore Gamle Tropekolonier*, bind 1, København: Fremad, 1966.
- Engel, Katherine Carté: *Religion and Profit. Moravians in Early America*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2009.
- Engelhardt, Juliane: 'Pietisme og krise: Den halleske og radikale pietisme i den danske helstat under Christian 6.', *Historisk Tidsskrift* 116 (2), 2016.
- Fihl, Esther (red.): *The Governor's Residence in Tranquebar: The house and the daily life of its people. 1770-1845*, København: Museum Tusulanum, 2017.
- Fogelman, Aaron Spencer: *Two Troubled Souls: An eighteenth-century couple's spiritual journey in the Atlantic world*, Chapel Hill: North Carolina University Press, 2013.
- Gamsa, Mark: 'Biography and (Global) Microhistory', *New Global Studies*, 11 (3), 2017, 231-241, DOI: 10.1515/ngs-2017-0024.
- Ghobrial, John-Paul A.: 'Introduction: Seeing the World like a Microhistorian', *Past and Present*, (Supplement 14), 2019, 1-22, DOI: 10.1093/pastj/gtz046.
- Gillespie, Michele og Robert Beachy (red.): 'Pious Pursuits: German Moravians in the Atlantic World.' Serie: *European Expansion & Global Interaction*, Pieter C. Emmer og Seymour Drescher (red.), 7, New York: Berghahn Books, 2007.
- Gøbel, Erik: 'Danske i det nederlandske ostindiske kompagnis tjeneste i det 17. århundrede', *Handels- og Søfartsmuseets årbog* (62), 2003, 7-30.
- Hall, Neville A.T.: *Slave Society in the Danish West Indies: St. Thomas, St. John and St. Croix*, Baltimore, Maryland: The John Hopkins University Press, 1992.
- Knight, David W.: *The 1688 census of The Danish West Indies, (portrait of a colony in Crisis)*, St. Thomas: Little Northside Presse, 1998.
- Higman, B.W.: *General History of the Caribbean Volume VI : Methodology and Historiography of the Caribbean*, Kingston: Macmillan Caribbean, 1999.
- Heinsen, Johan: *Mutiny in the Danish Atlantic world: Convicts, sailors and a dissonant empire*, London: Bloomsbury Academic, 2017.
- Jensen, Niklas Thode: *For the Health of the Enslaved: Slaves, Medicine and Power in the Danish West Indies 1803-1848*, København: Museum Tusulanum, 2012.
- van Lieburg, Fred: 'The Dutch Factor in German Pietism'. I Douglas Schantz: 'A Companion to German Pietism, 1660-1800', *Church History and Religious Culture*, 95 (4), 50-80.
- Miller, Joseph C.: 'A Historical Appreciation of the Biographical Turn'. I John Wood Sweet og Lisa A. Lindsay (red.): *Biography and the Black Atlantic*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2014, 19-47.

- Oldendorp, Christian Georg Andreas: *Historie der caraibischen Inseln Sanct Thomas, Sanct Crux und Sanct Jan*, Teilband II, Dresden: Verlag für Wissenschaft und Bildung, 2002.
- Olsen, Marie Veisegaard og Agnes Elbæk Wraae: *Brown Bay St. John, US Virgin Islands Uncovering an Eighteenth Century Landscape and its Inhabitants through Archival and Archaeological Research*, Rapport for National Park Service, St. John og Københavns Universitet, 2011.
- Olsen, Poul Erik (red.): *Vestindien. St. Croix, St. Thomas og St. Jan*, København: Gads Forlag, 2017.
- Peucker, Paul: 'Heerendijk: Link in the Moravian Network: Moravian Colonists Destined for Pennsylvania', *Transactions of the Moravian Historical Society* 30, 1998, 9-21.
- Peucker, Paul: 'Das Diarium Von Nikolaus Ludwig Graf Von Zinzendorf, Geschrieben Während Seiner Reise Durch Die Niederlande 1736', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 74 (1), 1994, 72-80.
- Peucker, Paul: *'S Heerendijk. Herrnhutters in Ijsselstein, 1736-1770*, SHR 16: Walburg Pers, 1991.
- Rapahael-Hernandez, Heike: 'The Right to freedom: Eighteenth-century slave resistance and early Moravian missions in the Danish West Indies and Dutch Suriname', *Atlantic Studies* 14 (4), 2017, 457-475, DOI: 10.1080/14788810.2017.1366236.
- Richards, Helen: 'Distant Garden: Moravian Missions and the Culture of Slavery in the Danish West Indies, 1732-1848', *Journal of Moravian History* 2 (Spring), 2007, 55-74.
- van Rossem, Cefas: *The Virgin Islands Dutch Creole Textual Heritage: Philological Perspectives on Authenticity and Audience*, Utrecht: Lot, 2017.
- Sebro, Louise: *Mellem afrikaner og kreol: Etnisk identitet og social navigation i Dansk Vestindien. 1730-1779*, Lund: Historiska Institutionen ved Lunds Universitet, 2010.
- Sebro, Louise: 'Kreoliseringen af eurocaribierne i Dansk Vestindien: Sociale relationer og selvpfattelse', *Fortid og Nutid*, juni 2005, 3-22.
- Sensbach, Jon: 'Slavery, Race, and the Global Fellowship: Religious Radicals Confront the Modern Age. I 'Pious Pursuits: German Moravians in the Atlantic World.' Serie: *European Expansion & Global Interaction*, Pieter C. Emmer og Seymor Drescher (red.), 7, New York: Berghahn Books, 2007. 223-236.
- Sensbach, Jon: *Rebecca's Revival: Creating Black Christianity in the Atlantic World*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2005.
- Sensbach, Jon: *A Separate Canaan: The Making of an Afro-Moravian World in North Carolina, 1763-1840*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1998.
- Sobel, Mechal: *The World They Made Together: Black and White Values in Eighteenth-Century Virginia*, Princeton: Princeton University Press, 1987.
- Simonsen, Gunvor: *Slave Stories, law representation, and gender in the Danish West Indies*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2017.
- Sommerseth, Hilde L., Peter Ekamper og Sølvi Sogner: 'Marriage patterns and residential behaviour among Norwegian women in Amsterdam, 1621-1701', *Continuity and Change* 31 (2), 2016, 175-209.
- Vibæk, Jens: 'Dansk Vestindien 1755-1848, Vestindiens storhedstid', Brøndsted, Johannes (red.): *Vore Gamle Tropekolonier*, Bind 2, København: Fremad, 1966.
- Vogt, Peter: "'Honor to the Side": The Adoration of the Side Wounds of Jesus in Eighteenth-Century Moravian Piety', *Journal of Moravian History* 7 (Fall), 2009, 83-116.
- Vogt, Peter: "'Everywhere at Home": The Eighteenth-Century Moravian Movement as a Transatlantic Religious Community', *Journal of Moravian History* 1 (Fall), 2006, 7-29.
- Westergaard, Waldemar: *The Danish West Indies under Company Rule, 1671-1754*. New York: Macmillan, 1917.

LOUISE SEBRO
 MUSEUMSINSPEKTØR
 MUSEUM LOLLAND-FALSTER
 LOS@MUSEUMLOLLANDFALSTER.DK

ABSTRACT (UK)

Connected worlds: Networks, religious awakening and trans-national connections in the Atlantic in the beginning of the 18th century*Louise Sebro*

The article is a biographical narrative of planter and merchant Johan Lorentz Carstens, who was born on the Danish Caribbean island St. Thomas in 1705. Through Carstens' life the article shows how Amsterdam and Dutch culture were central elements in European-Caribbean life in the Danish West Indies. Carstens' trade connections and personal relations in Amsterdam are described, and the article shows how these relations are intertwined with a network of people engaged in the Moravian brotherhood and how Carstens' personal awakening is sparked by the meeting with the prominent Moravian brother A.G. Spangenberg, but nourished by his contact with the Moravian community in Amsterdam. Finally, it is discussed, how his fascination of Moravian Christianity diminished after he moved to Copenhagen. Using Carstens as an object of analysis in a traditional microhistorical way, the article argues that life among the European inhabitants of the Danish West Indies cannot be understood merely as a relation between colony and mother country, but rather must be seen as a transnational phenomenon embedded in multiple networks and connections throughout the Atlantic world, where Amsterdam plays a prominent role.